

Posłowania do Ewangelii i końcowe dane numeryczne w cerkiewnosłowiańskich wydaniach Biblii i Nowego Testamentu z XVI i XVII wieku

Jerzy Ostapczuk

Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, Polska

E-mail: j.ostapczuk@chat.edu.pl

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7659-3936>

<https://ror.org/00s1rmw18>

Streszczenie. Niniejsze studium koncentruje się na posłowniach do Ewangelii, stychometrii oraz końcowych danych numerycznych. Korpus badawczy obejmuje cyryliczne stare druki Biblii oraz Nowego Testamentu, wydane przed 1720 rokiem. Łącznie analizie poddano czternaście wydań – dwie Biblie oraz dwanaście Nowych Testamentów. Nie uwzględniono wydań opublikowanych po 1720 roku ze względu na nałożenie przez władze moskiewskie cenzury na drukarnie działające w Kijowie i Czernihowie.

W badanych wydaniach każda Ewangelia kończy się: (a) posłowiami i końcowymi danymi numerycznymi, (b) posłowiami i stychometrią lub (c) samymi posłowiami. Analiza porównawcza tych paratekstów wykazała istnienie w nich licznych wariantów tekstowych. Na podstawie tych ustaleń analizowane wydania zostały podzielone na pięć grup. Pierwsza grupa obejmuje Nowe Testamenty z Ostroga (1580), Wilna (1596, 1623), Jewia (1622), Wilna lub Jewia (1641) i Kuteina (1652), a także Biblie: Ostrogską (1581) i Moskiewską (1663). Druga grupa zawiera Nowe Testamenty wydane w Kijowie (1658, 1691) oraz w Czernihowie (1717). Trzecią grupę reprezentuje kijowski Nowy Testament z 1703 roku. Do czwartej należy moskiewski Nowy Testament z 1702 roku, zaś do piątej Nowy Testament wydany w Sankt Petersburgu w 1718 roku. Klasyfikacja ta podkreśla wielorakie tradycje tekstologiczne zachodnioruskich ośrodków wydawniczych oraz rodzący się standard moskiewski.

Słowa kluczowe: posłowania, stychometria, końcowe dane numeryczne, Biblia, Nowy Testament, starodruki cyryliczne.

Subscriptions to Gospels and Final Numeric Notations in Church Slavonic Editions of Bibles and New Testaments from the 16th and 17th Centuries

Abstract. This study focuses on the subscriptions to the Gospels, stichometry and final numerical notation. The research corpus comprises early printed Cyrillic editions of the Bible and the New Testament issued before 1720. In total, fourteen editions – two Bibles and twelve New Testaments – were anal-

Niniejsza publikacja została przygotowana w ramach realizacji projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki (numer rejestracyjny UMO-2022/47/B/HS1/00200).

Received: 2026-02-02. **Accepted:** 2026-05-10.

Copyright © 2026 Jerzy Ostapczuk. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ysed. No editions issued after 1720 were consulted due to the imposition of censorship by the Moscow authorities on the printing houses operating in Kyiv and Chernihiv.

In the surveyed editions, each Gospel concludes with: (a) subscriptions and final numerical notation, (b) subscriptions and stichometric data, or (c) subscriptions alone. A comparative analysis of these paratexts revealed numerous textual variants. Based on these findings, the analysed editions were classified into the following five groups. The first group comprises the New Testaments of Ostrog (1580), Vilnius (1596, 1623), Vievis (1622), Vilnius or Vievis (1641), and Kutein (1652), as well as the Ostrog (1581) and Moscow (1663) Bibles. The second group includes the New Testaments issued in Kyiv (1658, 1691) and Chernihiv (1717). The third group is represented by the Kyiv New Testament of 1703. The fourth group consists of the Moscow New Testament of 1702, while the fifth group includes the Saint Petersburg New Testament of 1718. This classification underscores the manifold textual traditions of Western Ruthenian publishing centres and the nascent Moscow standard.

Keywords: subscriptions, stichometry, final numerical notation, Bible, New Testament, Cyrillic early printed books.

Prierašai po Evangelijų ir baigiamieji skaitiniai duomenys XVI–XVII a. bažnytinės slavų kalbos Biblijos ir Naujojo Testamento leidimuose

Santrauka. Straipsnis skiriamas Evangelijų epilogams, stichometrijai ir baigiamiesiems skaitiniams duomenims. Tyrimo objektas – senieji Biblijos ir Naujojo Testamento leidiniai kirilica, išleisti iki 1720 metų. Iš viso buvo analizuota keturiolika leidinių – dvi Biblijos ir dvylika Naujojo Testamento leidinių. Išleisti po 1720 m. leidiniai nebuvo įtraukti į tyrimą dėl Maskvos valdžios cenzūros, taikomos Kijevo ir Černigovo spaustuvėms.

Tirtuose leidimuose kiekviena Evangelija baigiasi: (a) epilogais ir baigiamaisiais skaitiniais duomenimis, (b) epilogais ir stichometrija arba (c) vien epilogais. Šių paratekstų lyginamoji analizė parodė, kad juose yra daug tekstinių variantų. Remiantis šiais radiniais, analizuojami leidimai buvo suskirstyti į penkias grupes. Pirmoji grupė apima Naujuosius Testamentus iš Ostrogo (1580), Vilniaus (1596, 1623), Vievio (1622), Vilniaus arba Vievio (1641) ir Kuteinos (1652), taip pat Biblijas: Ostrogo (1581) ir Maskvos (1663). Antroji grupė aprėpia Naujuosius Testamentus, išleistus Kijeve (1658, 1691) ir Černigove (1717). Trečiajai grupei atstovauja 1703 m. Kijeve išleistas Naujasis Testamentas. Ketvirtajai grupei priklauso 1702 m. Maskvoje išleistas Naujasis Testamentas, o penktajai – 1718 m. Sankt Peterburge išleistas Naujasis Testamentas. Ši klasifikacija pabrėžia įvairias Vakarų Rusijos leidybos centrų tekstologines tradicijas ir besiformuojantį Maskvos standartą.

Reikšminiai žodžiai: prierašai, stichometrija, baigiamieji skaitiniai duomenys, Biblija, Naujasis Testamentas, senieji spaudiniai kirilica.

Główną część cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr stanowią cztery księgi zawierające tekst Dobrej Nowiny. Oprócz nich wydania te zawierają również liczne parateksty, tzn. samodzielne jednostki literackie zawierające różne informacje. Niektóre parateksty umiejscowiono na początku albo końcu wydań lub poszczególnych ksiąg. Analogiczna sytuacja została również poświadczona w cyrylickich starych drukach Biblii i Nowych Testamentach.

Analiza tekstologiczna paratekstów kończących poszczególne księgi ewangeliczne, tzn. posłowi i stychometrii oraz końcowych danych numerycznych, w rękopiśmiennych i drukowanych do 1800 roku Ewangeliiach tetr potwierdziła istnienie w nich licznych wariantów.

Poddane badaniom zachowane cyrylickie stare druki Ewangelii tetr¹ na podstawie ujawnionych wariantów tekstologicznych zostały podzielone na dwie główne grupy i aż dziewięć podgrup [por. Ostapczuk 2025, 593–609]. Wszystkie wydania południowosłowiańskie (grupa pierwsza) w posłowniu do Ewangelii Jana zawierały informację o napisaniu jej na wyspie Patmos (Ѡз патмѣ островѣ). W ośmiu z nich po subskrypcjach do Ewangelii Marka odnotowano obecność krótkiej przedmowy². Występowanie analogicznego tekstu³ poświadczono również po posłowniu do Ewangelii Łukasza, ale już wyłącznie w sześciu wydaniach południowosłowiańskich. Jeden wariant tekstologiczny został również poświadczony w końcowych danych stychometrycznych. W pięciu wydaniach południowosłowiańskich znajdowała się informacja o obecności 2070 stychów (стиховъ ꙗѡ), a nie 2800 (стиховъ ꙗѡв), w trzeciej księdze ewangelicznej. Wszystkie wydania wschodniosłowiańskie (grupa druga) w posłowniu do Ewangelii Jana nie zawierały informacji o napisaniu jej na wyspie Patmos. W wydaniach moskiewskich drukowanych po 1655 roku, kijowskich po 1720 roku i wszystkich poczajowskich tradycyjna stychometria końcowa w Ewangelii Mateusza (стиховъ ꙗѡх) została opuszczona, natomiast w Ewangelii Marka (стиховъ ꙗѡх) zastąpiona informacją o liczbie rozdziałów i wersetów (главъ ѿ, стиховъ хѡи) odpowiadających współczesnym podziałom. We wszystkich wydaniach lwowskich i pierwszych dwóch kijowskich (z 1697 i 1712 roku) stychometria wszystkich Ewangelii została zastąpiona końcowymi danymi numerycznymi. Oznacza to, że zamiast liczby stychów (np. стиховъ ꙗѡх) – przejętej z tradycji greckiej, podano informacje o liczbie rozdziałów (np. иматъ въ себѣ главъ ѿи) – odpowiadających współczesnemu podziałowi ksiąg ewangelicznych i liczbie fragmentów liturgicznych (зауааъ цѣрквыныхъ рѣи). Odnotowane warianty tekstologiczne w posłowiu do Ewangelii w wydaniach Michała Śłozki (z 1644 i 1665 roku) i pierwszych dwóch kijowskich umożliwiły zaliczenie ich do dwóch oddzielnych podgrup.

Otrzymane wyniki badań tekstologicznych posłowi do Ewangelii i stychometrii oraz końcowych danych numerycznych w cerkiewnosłowiańskich rękopiśmiennych i starych drukach Ewangelii tetr były powodem podjęcia analogicznych analiz tych samych paratekstów występujących w cyrylickich wydaniach Biblii i Nowego Testamentu (drukowanego niekiedy z księgą Psalmów), które ukazały się przed 1720 rokiem⁴. Niniejsze ograniczenie

¹ Wykaz wszystkich zachowanych cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr, zob. [Ostapczuk, Dzierżanowska 2023, 465–514].

² Тзн. (вѣдомо да естъ ꙗко еже отъ марка еѡѡлине) речено бысть петромъ въ римѣ сътворено же науаало отъ пророцескаго слова. еже съ выскоты нашедша неаинна. крилатъ образъ еѡѡлина ꙗвѡѡѡ.

³ Тзн. вѣдомо да естъ ꙗко еже отъ лѡки сѣѡе еѡѡлине речено бысть ꙗвѡломъ въ римѣ отъ свѡщенничѣскаго же образа сын. отъ захаріе свѡщенника ꙗвѡѡѡ ꙗуѡѡѡ.

⁴ Wstępny wykaz wszystkich cyrylickich starych druków Biblii i Nowego Testamentu, również z księgą Psalmów, zob. [Ostapczuk 2013, 148–153].

czasowe spowodowane jest wydaniem przez cara Piotra I w tym właśnie roku i przez Świętobliwy Synod w roku następnym dekrétów zobowiązujących drukarnie kijowskie i czernihowskie do podporządkowania się wzorcom moskiewskim. Kontrolą objęto zgodność kijowskich i czernihowskich edycji pod względem treści i języka z wydaniem moskiewskiej Typografii Synodalnej. W rezultacie nigdy nie odzyskały one swojej niezależności wydawniczej. Dlatego też wydania z tych typografii po 1720 roku naśladują wzorce moskiewskie.

Na potrzeby niniejszej publikacji badaniom tekstologicznym poddano następujące wydania:

- Biblia: Ostrog – 1581 rok i jej moskiewski przedruk z 1663 roku;
- Nowy Testament z księgą Psalmów: Ostrog (1580), Wilno (1596)⁵, Jewie (1611), Wilno (1623), Wilno lub Jewie (1641), Kutein (1652), Kijów (1658, 1692);
- Nowy Testament⁶: Moskwa (1702), Kijów (1703), Czernihów (1717), Sankt Petersburg (1718).

Badaniom tekstologicznym poddano łącznie czternaście wydań, dwie – Biblie, dwanaście – Nowych Testamentów (z czego osiem wydrukowanych razem z księgą Psalmów).

We wszystkich poddanych badaniom wydaniach na końcu poszczególnych Ewangelii odnotowano występowanie dwóch paratektów (tzn. posłowia i stychometrii lub końcowych danych numerycznych) lub tylko jednego (tzn. posłowia).

1. Najstarszym analizowanym wydaniem jest ostrogski Nowy Testament z księgą Psalmów wydrukowany w 1580 roku. Wszystkie znajdujące się w nim posłowia do Ewangelii są typu 2.⁷, tzn. informują one o końcu księgi (np. *конецъ еже отъ матѣя сѣго еѡѡлиа* lub *конецъ еже отъ лѣки сѣго еѡѡлиста*), a stychometria została zastąpiona końcowymi danymi numerycznymi wskazującymi na liczbę rozdziałów (odpowiadających współczesnemu podziałowi) i fragmentów liturgicznych (np. *иматъ въ себѣ главъ ѿи, а загалъ црковныхъ рѣи*). Identyczny stan, bez jakiegokolwiek różnicy tekstologicznej, został poświadczony wyłącznie w wydaniu Nowego Testamentu z księgą Psalmów wydrukowanym w Jewiu w 1611 roku.

W Biblii ostrogskiej i jej moskiewskim przedruku z 1663 roku oraz w wydaniach Nowego Testamentu wydrukowanych w Ostrogu, Wilnie, Jewiu

⁵ W wykorzystanym do badań egzemplarzu wileńskiego Nowego Testamentu z 1596 roku, przechowywanym w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego (Rk 310), utracona karta z posłowiem do Ewangelii Marka została uzupełniona rękopiśmienną wstawką.

⁶ Jedno wydanie Nowego Testamentu, moskiewskie z 1715 (por. [Ostapczuk 2013, 148] z podaną tam literaturą), nie było dostępne.

⁷ O typologicznej klasyfikacji posłowi do Ewangelii w tradycji greckiej i cerkiewnosłowiańskiej, zob. [Elmelund, Wasserman 2023, 432–433; Ostapczuk 2025, 597–599].

i Kuteinie posłowania do Ewangelii nie zawierają modyfikatora chronologicznego, informującego o dacie napisania poszczególnych ksiąg (np. *ИЗДАДЕ СЯ ПО ЛѢТѢХЪ ДЕСЯТИХЪ ХБѢ ВЪЗНЕСЕНИЯ*). Posłowania do Ewangelii zawierające takie informacje zostały poświadczone wyłącznie w wydaniach Nowego Testamentu wydrukowanych w Kijowie i Czernihowie. Wydanie kijowskie z 1703 roku jako jedyne zawiera modyfikator chronologiczny we wszystkich czterech posłowniach, zaś w dwóch kijowskich siedemnastowiecznych wydaniach (z 1658 i 1692 roku) i czernihowskim z 1717 roku takie uzupełnienie znajduje się w trzech posłowniach – do Ewangelii Mateusza, Marka i Jana.

Analiza tekstologiczna badanych paratekstów w Biblii ostrogskiej i jej moskiewskim przedruku z 1663 roku oraz w wydaniach Nowego Testamentu z Ostroga, Wilna, Jewia i Kuteina potwierdziła istnienie w posłowniach do trzech Ewangelii nielicznych wariantów tekstologicznych. Wyjątek stanowiło posłowie do Ewangelii Mateusza (*КОНЕЦЪ ЕЖЕ ОТЪ МАТѢЯ СѢГО ЕВѢЛІЯ*), w którym nie odnotowano różnic tekstowych.

Z posłowania do Ewangelii Marka (*КОНЕЦЪ ЕЖЕ ОТЪ МАРКА СѢГО ЕВѢЛІЯ*) poświadczonego w analizowanych Nowych Testamentach sprzed 1611 roku (i Bibliach) rzeczownik *евѣлія* został w wydaniach nowotestamentowych po 1623 roku zamieniony formą *евѣлія*.

Z posłowania do Ewangelii Łukasza (*КОНЕЦЪ ЕЖЕ ОТЪ ЛѢКИ СѢГО ЕВѢЛІЯ*) poświadczonego w analizowanych Nowych Testamentach tylko w wileńskim wydaniu z 1596 roku rzeczownik *евѣлія* został zastąpiony formą *евѣлія*. W Biblii ostrogskiej i jej moskiewskim przedruku z 1663 roku w niniejszym posłowniu został opuszczony rzeczownik *КОНЕЦЪ*.

Z posłowania do Ewangelii Jana (*КОНЕЦЪ ЕЖЕ ОТЪ ІВАННА СѢГО ЕВѢЛІЯ*) poświadczonego w analizowanych wydaniach w Biblii ostrogskiej i jej moskiewskim przedruku został opuszczony rzeczownik *КОНЕЦЪ*.

2. Kijowskie Nowe Testamenty z 1658 i 1692 roku oraz czernihowski z 1717 roku to pierwsze tego typu wydania zawierające posłowania do Ewangelii typu 3.⁸, tzn. zawierające dodatkową informację o dacie napisania poszczególnych ksiąg.

Występujące we wcześniejszych wydaniach Nowego Testamentu (z Wilna i Kuteina)⁹ posłowania do Ewangelii zostały przez kijowskich wydawców w pierwszym kijowskim Nowym Testamencie uzupełnione w trzech przy-

⁸ O posłowniach typu 3. w tradycji greckiej i cerkiewnosłowiańskiej zob. [Elmelund, Wasserman 2023, 432–433; Ostapczuk 2025, 598].

⁹ Występujące w posłowniu do Ewangelii Marka w kijowskich wydaniach Nowego Testamentu wyrażenie *КОНЕЦЪ ЕЖЕ ОТЪ МАРКА СѢГО ЕВѢЛІЯ* zostało poświadczone w wydaniach z Wilna z 1623 i 1641 roku oraz z Kuteina z 1562 roku. W wydaniu z Ostroga z 1580 roku, z Wilna z 1596 roku i z Jewia z 1611 roku na miejscu rzeczownika *евѣлія* występuje forma *евѣлія*.

padkach i w jednym zredagowane. Posłowie do Ewangelii Łukasza (конецъ еже отъ лѣки сѣго еѿлиста) zostało przedrukowane bez zmiany. W posłowie do Ewangelii Mateusza do wyrażenia конецъ еже отъ матѣя сѣго еѿлиа dodano następujący tekst написано бытъ самѣмъ тѣмъ еѿлистомъ по лѣтѣхъ осмихъ хѣа възнесенія. W posłowie do Ewangelii Marka do wyrażenia конецъ еже отъ марка сѣго еѿлиа dodano издаде са по лѣтѣхъ десятихъ хѣа възнесенія. W posłowie do Ewangelii Jana (конецъ еже отъ иванна сѣго еѿлиста) rzeczownik еѿлиста został zastąpiony formą еѿлиа. Zostało ono również uzupełnione o następujący tekst издаде са по лѣтѣхъ лѣ възнесенія хѣа.

W czernihowskim wydaniu Nowego Testamentu z 1717 roku posłowie do Ewangelii w przypadku 1., 2. i 4. księgi podążają za kijowskimi wydaniem Nowego Testamentu z 1658 i 1692 roku. Posłowie do Ewangelii Łukasza w czernihowskim wydaniu Nowego Testamentu (конецъ еѿлиа благоуспѣванномъ отъ лѣки сѣго) zostało częściowo przejęte z kijowskich wydań Ewangelii tetr z 1697 i 1712 roku lub kijowskiego wydania Nowego Testamentu z 1703 roku, którego analizie poświęcono następny akapit.

3. Kijowskie wydanie Nowego Testamentu z 1703 roku ukazało się po wydrukowaniu w 1697 roku pierwszej kijowskiej Ewangelii tetr, przygotowanej z wykorzystaniem moskiewskiej edycji z 1688 roku [Ostapczuk 2023, 7–32]. Pierwsze kijowskie wydanie Ewangelii tetr z 1697 roku, przedrukowane w 1712 roku, pozostawiło swój ślad w kijowskim Nowym Testamencie z 1703 roku. Posłowie i końcowe dane numeryczne w kijowskich drukach Ewangelii tetr z 1697 roku i Nowego Testamentu w 1703 roku są takie same. Mają one następującą formę:

- конецъ сѣго еѿлиа отъ матѣя. еже написано бытъ самѣмъ тѣмъ еѿлистомъ по лѣтѣхъ осмихъ хѣа възнесенія;
- конецъ отъ марка сѣмъ еѿлиа. еже издаде са по лѣтѣхъ десятихъ хѣа възнесенія;
- конецъ еѿлиа благоуспѣванномъ отъ лѣки сѣго. еже издаде са по лѣтѣхъ пяти на десятихъ хѣа възнесенія;
- отъ иванна сѣго благоуспѣваніе издаде са по лѣтѣхъ лѣ хѣа възнесенія.

Kijowski Nowy Testament z 1703 roku zerwał z wcześniejszą lokalną tradycją paratekstów kończących Ewangelię w jednorodnych typologicznie księgach, przejmując innowacje wprowadzone do kijowskiej Ewangelii tetr z 1697 roku.

W Biblii ostrogskiej i jej moskiewskim przedruku z 1663 roku oraz wszystkich wydaniach Nowego Testamentu z Wilna, Jewia, Kuteina, Kijowa i Czernihowa stychometria została zastąpiona końcowymi danymi numerycznymi. Wszystkie te wydania posiadają następujące informacje:

- ИМАТЪ ВЪ СЕБѢ ГЛАВЪ КИ, А ЗАЧАЛЪ ЦРКОВНЫХЪ РСИ;
- ИМАТЪ ВЪ СЕБѢ ГЛАВЪ СИ, А ЗАЧАЛЪ ЦРКОВНЫХЪ ОА;
- ИМАТЪ ВЪ СЕБѢ ГЛАВЪ КД¹⁰, А ЗАЧАЛЪ ЦРКОВНЫХЪ РДИ;
- ИМАТЪ ВЪ СЕБѢ ГЛАВЪ КА, А ЗАЧАЛЪ ЦРКОВНЫХЪ ЖЗ.

4. W wydrukowanym w **Moskwie w 1702 roku Nowym Testamencie** na końcu poszczególnych Ewangelii potwierdzono obecność posłowi do wszystkich czterech Ewangelii i końcowe dane numeryczne (tzn. liczbę rozdziałów i wersetów odpowiadających współczesnemu podziałowi tekstu ewangelicznego) – w przypadku Ewangelii Marka, i stychometrię – w przypadku Ewangelii Łukasza i Jana. Wszystkie parateksty kończące poszczególne księgi ewangeliczne w tym wydaniu Nowego Testamentu są kopią paratekstów wprowadzonych do moskiewskiej Ewangelii tetr z 1657 roku i poświadczonych we wszystkich kolejnych (poza jednym, tzn. z roku 1689) jednorodnych typologicznie wydaniach z tego ośrodka drukarskiego.

Moskiewski Nowy Testament z 1702 roku ma następujące parateksty umieszczone na końcu poszczególnych Ewangelii:

- КОНЕЦЪ ЕЖЕ ОТЪ МАТДЕНА СЪАГО ЕВѢЛІА;
- КОНЕЦЪ ОТЪ МАРКА СЪОМЪ ЕВѢЛІО, ИЖЕ ИЗДАДЕ СЯ ПО ЛѢТѢХЪ ДЕСАТИХЪ ХРѢТОВА ВЪЗНЕСЕНИЯ. ГЛАВЪ СИ, СТИХОВЪ ХОИ;
- КОНЕЦЪ ЕЖЕ ОТЪ ЛЪКИ СЪАГО ЕВѢЛІА. СТИХОВЪ ДВѢ ТЫСАЦИ ОСМЬ СОТЪ. ИЗДАДЕ СЯ ПО ЛѢТѢХЪ ПАТНАДЕСАТИХЪ ХРѢТОВА ВЪЗНЕСЕНИЯ;
- ЕЖЕ ОТЪ ІВАННА СЪОЕ БЛАГОВѢСТВОВАНИЕ ИЗДАДЕ СЯ ПО ЛѢТѢХЪ ЛВ ХРѢТОВА ВЪЗНЕСЕНИЯ, СТИХОВЪ ДВѢ ТЫСАЦИ Т.

5. W wydrukowanym w **Sankt Petersburgu w 1718 roku Nowym Testamencie** na końcu poszczególnych Ewangelii odnotowano wyłącznie¹¹ obecność następujących posłowi do Ewangelii (typu 2.), tzn.:

- КОНЕЦЪ ЕЖЕ ОТЪ МАТДЕНА СЪАГО ЕВѢЛІА;
- КОНЕЦЪ СЪГО ЕВѢЛІА ПИСАННАГО ОТЪ МАРКА;
- КОНЕЦЪ ЕЖЕ ОТЪ ЛЪКИ СЪАГО ЕВѢЛІА;
- КОНЕЦЪ СЪГО ЕВѢЛІА ПИСАННОЕ ОТЪ ІВАННА.

Posłowania do Ewangelii¹² Marka, Łukasza i Jana w petersburskim dwujęzycznym wydaniu Nowego Testamentu z 1718 roku różnią się od posłowi poświadczonych we wszystkich innych cyrylickich wydaniach zawierających

¹⁰ Tylko w Biblii ostrogskiej i moskiewskiej z 1663 roku została odnotowana zmiana w szyku wyrazów, tzn. zamiast ГЛАВЪ КД jest КД ГЛАВЪ.

¹¹ Stychometria lub końcowe dane numeryczne w tym wydaniu zostały całkowicie pominięte.

¹² Począwszy od 1657 roku w moskiewskich cyrylickich wydaniach Ewangelii tetr na końcu Ewangelii Mateusza umieszczano wyłącznie następujący paratekst КОНЕЦЪ ЕЖЕ ОТЪ МАТДЕНА СЪАГО ЕВѢЛІА.

tekst ewangeliczny, ale przypominają te występujące w monumentalnym moskiewskim wydaniu Ewangelii tetr z 1689 roku.

Zakończenie

Analiza tekstologiczna posłowi do Ewangelii i stychometrii oraz końcowych danych numerycznych w cyrylickich starych drukach Biblii i Nowego Testamentu wydrukowanych przed 1720 rokiem potwierdziła istnienie w tych bardzo krótkich samodzielnych jednostkach tekstu sporej liczby wariantów tekstologicznych. Ich powstanie można tłumaczyć świadomą ingerencją w tekst wydawców (np. dodanie modyfikatora chronologicznego) lub nieświadomym błędem osób przygotowujących matryce drukarskie (np. pojawienie się formy $\epsilon\nu^{\text{f}}\lambda\iota\sigma\tau\alpha$ ¹³ czy pominięcie rzeczownika $\kappa\omicron\text{н}\epsilon\text{ц}\text{ь}$).

Przeprowadzona analiza tekstologiczna pozwoliła podzielić analizowane wydania na pięć grup:

- wydania Nowego Testamentu z Ostroga z 1580 roku, Wilna z 1596 roku, Jewia z 1611 roku, Wilna z 1623 roku, Wilna lub Jewia z 1641 roku i z Kuteina z 1652 roku oraz Biblii Ostrogskiej z 1581 roku i jej moskiewskiego przedruku z 1663 roku,
- wydania Nowego Testamentu z Kijowa z lat 1658 i 1692 oraz Czernihowa z 1717 roku,
- wydanie Nowego Testamentu z Kijowa z 1703 roku,
- wydanie moskiewskie Nowego Testamentu z 1702 roku¹⁴,
- wydanie petersburskie Nowego Testamentu z 1718 roku.

Bibliografia

ELMELUND, C. T., WASSERMAN, T., 2023. The Subscriptions to Mark's Gospel and History of Reception, *New Testament Studies*, 69. 429–444. <https://doi.org/10.1017/S0028688523000139>

OSTAPCZUK, J., 2013. *Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangelii Mateusza w cerkiewnosłowiańskich lekcjonarzach krótkich*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie.

OSTAPCZUK, J., 2023. Cyrillic Early Printed Tetraevangelia issued in Kyiv in 1697 and 1712 – their liturgical tradition and original. Study of saints and feasts present in menologia, *Rocznik Teologiczny*, 65(1). 7–32. <https://doi.org/10.36124/rt.2023.01>

¹³ Forma $\epsilon\nu^{\text{f}}\lambda\iota\sigma\tau\alpha$ nie została poświadczona w posłowiach do Ewangelii w cyrylickich starych drukach Ewangelii tetr. Odnotowano ją w posłowiach do Ewangelii w nielicznych rękopiśmiennych Ewangeliach tetr. Część z nich została, najprawdopodobniej, skopiowana z druków, co potwierdza wstępna analiza tekstologiczna. W części z nich posłowia mają natomiast nietypową następującą formę: $\text{д}\text{о}\text{к}\text{о}\text{н}\text{а}\text{л}\text{о}\text{ с}\text{а}\text{ }^{\text{f}}\text{ч}\text{т}\text{е}\text{н}\text{и}\text{е}\text{ п}\text{о}\text{п}\text{и}\text{с}\text{а}\text{н}\text{о}\text{(е)}\text{ } \{\text{lub на}\text{п}\text{и}\text{с}\text{а}\text{н}\text{о}\}\text{ о}\text{т}\text{ }^{\text{f}}\text{м}\text{я}\text{ }^{\text{f}}\text{с}\text{т}\text{р}\text{о}$ (imię Ewangelisty) $\epsilon\nu^{\text{f}}\lambda\iota\sigma\tau\alpha$ $\text{г}\text{о}\text{с}\text{п}\text{о}\text{д}\text{и}\text{н}\text{а}$.

¹⁴ Moskiewskie wydanie Nowego Testamentu z 1715 roku nie było dostępne. Nie jest wykluczone, że podąży ono za analizowanym moskiewskim wydaniem z 1702 roku.

OSTAPCZUK, J., 2025. The Application of Titulus Finalis, Subscriptions, Total Stichometry in the Textual Classification of Early Printed Cyrillic Liturgical Tetraevangelia, *Biblical Annals*, 15(3). 593–609. <https://doi.org/10.31743/ba.17930>

OSTAPCZUK, J., DZIERŻANOWSKA, B., 2023. Early Printed Editions of Cyrillic Liturgical Tetraevangelia. A Catalogue, *Rocznik Teologiczny*, 65(3). 465–514. <https://doi.org/10.36124/rt.2023.18>